

ЗВІЛЬНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Актуалізується увага на суперечливості кримінального законодавства України, яке не стимулює неповнолітніх правопорушників на усвідомлення хибності своєї злочинної поведінки та не сприяє досягненню цілей виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Пропонується передбачити вчинення неповнолітніми певного комплексу посткримінальної поведінки, як підстави звільнення від кримінальної відповідальності, а саме: повного визнання своєї вини, щирого каяття у вчиненому злочині, усунення заподіяної шкоди або відшкодування завданих збитків.

Ключові слова: неповнолітній, злочин, виправлення, звільнення від відповідальності, покарання або його відбування.

Attention is being drawn to the inconsistency of the criminal legislation of Ukraine, which does not stimulate juvenile delinquents to recognize the erroneousness of their criminal behavior and does not contribute to the achievement of the goals of correcting convicts, as well as preventing the commission of new crimes, both by convicts and others. It is proposed to provide for the commission by minors of a certain complex of post criminal behavior, as grounds for exemption from criminal liability, namely: full confession of guilt, sincere repentance for the crime, the elimination of harm or compensation for losses.

Key words: juvenile, crime, corrections, exemption from liability, punishment or his serving.

Актуализируется внимание на противоречивости уголовного законодательства Украины, которое не стимулирует несовершеннолетних правонарушителей на осознание ошибочности своей преступного поведения и не способствует достижению целей исправления осужденных, а также предупреждения совершения новых преступлений, как осужденными, так и другими лицами. Предлагается предусмотреть совершение несовершеннолетними определенного комплекса посткриминального поведения, как основания освобождения от уголовной ответственности, а именно: полного признания своей вины, чистосердечного раскаяния в содеянном преступлении, устранение причиненного вреда или возмещения причиненных убытков.

Ключевые слова: несовершеннолетний, преступление, исправления, освобождение от ответственности, наказания или его отбывания.

Вступ. Доктрина кримінального права та чинний закон про кримінальну відповідальність знаходяться у активному пошуку альтернативних форм протидії злочинності, особливо щодо злочинності неповнолітніх. Актуальність поставленої проблеми зумовлюється, насамперед, розробкою робочою групою з питань розвитку кримінального права у складі комісії з правової реформи нової редакції КК України, затвердженої Указом Президента України від 7 серпня 2019 року N 584/2019. Серед соціально-правових обставин необхідно позначити: криміналізацію багатьох сфер життєдіяльності українського

суспільства; злочинність набула таких розмірів, що загрожує національній безпеці України; невисокій ефективності традиційних кримінально-правових форм та методів боротьби зі злочинністю; гуманізацію вітчизняного законодавства у відповідності до міжнародно-правових стандартів кримінального судочинства; запровадження у вітчизняному кримінальному законодавстві низки сучасних інститутів, що виступають альтернативою кримінальній відповідальності та покаранню тощо. Кількість офіційно облікованих злочинів, вчинених неповнолітніми, за останні роки в Україні зменшується. Про це свідчать статистичні дані ГПУ. Так, у 2013 році обліковано 8781 злочинів вчинених неповнолітніми, (з них 129 особливо тяжких злочинів), у 2014 р. – 7467 (89), у 2015 р. – 7171 (128), у 2016 р. – 5230 (75), у 2017 р. – 5608 (117), у 2018 р. – 4750 (92). Кількість злочинів, вчинених неповнолітніми, впродовж 2013-2018 рр. зменшилася на 4 тисячі, тобто навпіл. Найбільше злочинів за 2013-2018 роки неповнолітні вчинили проти власності: 6366 злочинів – у 2013 р., 5531 – у 2014 р., 5442 – у 2015 р., 4044 – у 2016 р., 4158 – у 2017 р. та 3551 у 2018 р. [1].

Виклад основного матеріалу. Звільнення від кримінальної відповідальності, – це відмова держави від застосування щодо особи, котра вчинила злочин, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінального провадження, яке здійснює суд у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України (далі – КК), та у порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК). Закриття кримінального провадження зі звільненням від кримінальної відповідальності можливе лише в разі вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК, та за наявності визначених у законі правових підстав, вичерпний перелік яких наведено у ч. 1 ст. 44 КК, а саме: у випадках, передбачених цим Кодексом, а також на підставі закону України про амністію чи акта помилування [2]. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності можливе, як і повнолітніх осіб, із застосуванням т.зв. загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. По-перше, загальні види звільнення від кримінальної відповідальності, за виключенням звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності, передбаченого ст. 49 КК, не мають законодавчих застережень й можуть бути застосовані до неповнолітніх, так само як і звільнення від кримінальної відповідальності із застосування примусових заходів виховного характеру. При цьому за умови конкуренції між ними має застосовуватись норма, що є найбільш сприятливою для неповнолітнього. По-друге, норми про звільнення від кримінальної

відповідальності, очевидно мають певні особливості по відношенню до неповнолітніх, що зумовлено особливостями соціального, фізіологічного та психологічного розвитку неповнолітніх. По-третє, з метою поглибленого з'ясування юридичної природи звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності, вважаємо за доцільне розглянути та порівняти загальні та спеціальні види звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності. В чинному кримінальному законодавстві не існує перепон для застосування до неповнолітніх загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності (ст.ст. 45-48 КК). Утім у судовій практиці в абсолютній більшості випадків звільняють неповнолітніх саме від покарання (ст. 105 КК) або від відбування покарання (ст. 106 КК). Так, у 2016 р. при застосуванні до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру судами розглянуто усього 379 клопотань, у тому числі: 1) постановлено 342 ухвали про застосування примусових заходів виховного характеру щодо 398 неповнолітніх; 2) повернуто прокурору в 11 випадках; 3) 25 проваджень закрито. У 2017 р. судами розглянуто 308 клопотань про застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру, у тому числі: 1) постановлено 264 ухвали про застосування примусових заходів виховного характеру щодо 347 неповнолітніх; 2) повернуто прокурору у 14 випадках; 3) 29 проваджень закрито. Фактично половину від загальної кількості клопотань про застосування примусових заходів виховного характеру склали клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру щодо осіб, які не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (неповнолітні особи віком від 11 до 14 років). В 2016 р. розглянуто 185 таких клопотань, в 2017 р. – 132 клопотання. Також слід зазначити, що на розгляд слідчого судді під час досудового розслідування стосовно неповнолітніх, які досягли 11-річного віку, однак не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, у 2017 році надійшло 42 клопотання щодо поміщення особи до приймальника-розподільника, з яких задоволено 40 клопотань (у 2016 році слідчим суддею було задоволено 35 із 37 таких клопотань) та одне клопотання про продовження поміщення особи до приймальника-розподільника для дітей [3].

Проведений нами аналіз кримінальних проваджень, розглянутих судами Запорізької, Дніпропетровської і Херсонської областей, щодо неповнолітніх осіб протягом 2016-2018 рр. показав, що за результатами розгляду судами приймалися такі рішення: у приблизно 54,5% випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням відповідно до статей 75-78 КК, з урахуванням положень, передбачених ст.ст. 104, 105 КК; у 22,7% застосовано примусові заходи виховного характеру до осіб, які до досягнення віку, з якого

може наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК (ч. 2 ст. 97 КК); у 16,1% звільнення від кримінальної відповідальності та відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності в порядку ст. 106 КК; у 3,8% звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК); у приблизно 2,9% - призначення реального покарання. Згідно соціологічного опитування суддів, що безпосередньо розглядають кримінальні провадження щодо неповнолітніх, то на запитання «Чи вважаєте Ви необхідним реформування чинного законодавства, що регулює питання звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності?». Позитивно відповіло 91,43% опитаних, й 8,57% – негативною. На запитання «Чи вважаєте Ви обґрунтованим застосування до неповнолітніх однакових примусових заходів виховного характеру і при звільненні їх від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК), і при звільненні від покарання (ст. 105 КК)?». Позитивно відповіло 17,14% опитаних, й 82,86% – дали негативну оцінку. Вищевказане становище, на наш погляд, пояснюється суддівською професійно психологічною установкою на застосування щодо неповнолітніх саме особливостей кримінальної відповідальності та покарання виключно цієї категорії неповнолітніх правопорушників. Дійсно норми, передбачені в Розділі XV Загальної частини КК «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх», застосовуються тільки щодо осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в неповнолітньому віці. Як, ми вже зазначали, держава Україна має опікуватися станом захищеності прав і свобод своїх громадян, особливо такої їх вразливої категорії як неповнолітні, що обумовлено, перш за все, особливостями їх соціального, біологічного, фізіологічного та психологічного розвитку. Сучасна наука кримінального права все більше наповнюється ідеями гуманізму, вважається найбільш ефективним та обґрунтованим застосування правових норм-стимулів (заохочень) замість примусу, зокрема, кримінальної відповідальності та покарання [4, с. 174-175].

Згідно вимог ст. 97 КК неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені частиною другою статті 105 цього Кодексу. Аналіз вироків судів України показав, що до неповнолітніх частіше застосовуються такі заходи виховного характеру, як застереження, обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього та передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх

заміняють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання [5, с. 95]. У разі ухилення неповнолітнього, що вчинив злочин, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності. Не складно побачити, що вказана норма не вимагає від неповнолітнього здійснення будь якого суспільно корисного діяння після вчинення ним злочину. Обставинами, що враховуються судом як такі, що свідчать про можливе виправлення неповнолітнього без застосування покарання найчастіше враховуються: позитивні характеристики з місця навчання або проживання, відсутність особи на обліку у СуСД, незначні суспільно небезпечні наслідки, позиція потерпілого тощо. Такий стан речей не стимулює неповнолітніх правопорушників на усвідомлення хибності своєї злочинної поведінки та не пряє досягненню цілей виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК).

Здійснення певного комплексу позитивної посткримінальної поведінки неповнолітньою особою, на наше переконання, узгоджується, гармонізується із державними інтересами у боротьби зі злочинністю та її запобіганням. А відтак, потребує гарантованого заохочувального стимулу у вигляді звільнення від кримінальної відповідальності. Неповнолітній звільняється, насамперед, від офіційного осуду своєї негативної поведінки в обвинувальному вирокі суду. Змістова складова посткримінальної поведінки, полягає у активній співпраці осіб з правоохоронними органами і органами правосуддя у напрямках: а) припинення злочинної поведінки; б) добровільного повідомлення про злочин; в) самовикриття у злочині; г) викриття інших осіб, винних у злочині; д) нейтралізації, мінімізації, відшкодуванні суспільно-небезпечних наслідків майнового типу (податки, збори, обов'язкові платежі, фінансові санкції, пені, тощо); е) вилучення з неконтрольованого обігу предметів зі спеціальним статусом обігу (предмети, що є носіями державної таємниці, наркотичні засоби, психотропні речовини, зброя, бойові припаси або вибухові пристрої); є) загального і спеціального попередження вчинення нових злочинів; ж) виховного впливу на свідомість населення з метою профілактики вчинення злочинів [6, с. 78].

Вказана позитивна посткримінальна поведінка робить недоцільним реалізацію кримінальної відповідальності у будь-якій формі. Недоцільним визнається будь-яке обмеження прав і свобод особи. Усі правовідносини між державою у особі спеціально уповноважених органів, з одного боку, та особою, що здійснила визначену у законі позитивні посткримінальну поведінку, – з

іншого, припиняються. Згідно до ч. 1 ст. 89 КК ця особа не має судимості. Виходить із нею ж створеного кримінально-правового конфлікту гідною, законослухняною людиною.

Для звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності необхідним є наявність передумов (вчинення вперше злочину певної тяжкості) та підстав (втрата суспільної небезпечності, що полягає, зокрема, у позитивній посткримінальній поведінці). Як вже зазначалося, чинна редакція ч. 1 ст. 97 КК не містить вимог, відповідно до яких неповнолітні повинні доводити втрату ними суспільної небезпечності шляхом вчинення певних соціально корисних дій. Відсутній певний об'єм соціально корисних дій для нівелювання суспільної небезпечності особи. Ця обставина, на наш погляд, є суттєвою вадою досліджуваної норми. Тому, у ч. 1 ст. 97 КК необхідно закріпити такі соціально-корисні вчинки: повне визнання своєї вини, щиросердне каяття у вчиненому та усунення заподіяної шкоди або відшкодування збитків, якщо неповнолітній досяг чотирнадцятирічного віку та має самостійний заробіток, майно або кошти. Неповнолітнім необхідно дати можливість виправлення та остаточного звільнення від кримінальної відповідальності.

У доктрині кримінального права загально визнаним є положення, що кримінальні правовідносини між неповнолітнім та державою припиняються з моменту виникнення правоприпиняючого юридичного факту. Набрання законної сили ухвалою суду про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру, природно має означати припинення кримінальних правовідносин. Проте, оскільки таке звільнення є умовним, то кримінальні правовідносини між неповнолітнім та державою остаточно не припиняються [7, с. 18]. Отже, повним припиненням правовідносин в такому випадку можна вважати закінчення строку, на який було призначено примусові заходи виховного характеру (крім застереження), та неухилення від них неповнолітнього протягом цього часу. За нової редакції ст. 97 КК таким правоприпиняючим юридичним фактом є набуття законної сили ухвали суду про звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітнього. Причому на підставі того, що особа вже не знаходиться в кримінально-правових відносинах з державою, всі кримінально-правові наслідки раніше вчиненого злочину припиняються [8, с. 197]. За цим стаття 97 КК є значно гуманнішою по відношенню до неповнолітніх, що порушили закон, дійсно підкреслює особливе ставлення до таких осіб з боку держави та одночасно забезпечує, по-перше, розширення переліку передумов звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності; по-друге, передбачає обов'язок суду звільнити

неповнолітнього за наявності передумов та підстав; по-третє, виключається можливість потрійного застосування до неповнолітніх при різних випадках однакових примусових заходів виховного характеру; по-четверте, передбачає безумовне звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності, що фактично означає вихід за межі кримінально-правового впливу і найголовніше, пропонується надати можливість неповнолітньому довести втрату суспільної небезпечності шляхом вчинення конкретних посткримінальних суспільно корисних дій.

Визначення типових форм позитивної посткримінальної поведінки, що у сукупності б свідчили про втрату суспільної небезпечності особи неповнолітнього правопорушника та виступало підставою звільнення від кримінальної відповідальності потребує певної виваженості та обережності. Обґрунтованим є закріплення як моделі соціально-корисної поведінки неповнолітнього, повного визнання своєї вини, щирого каяття у вчиненому злочині та усунення заподіяної шкоди або відшкодування збитків, якщо неповнолітній досяг чотирнадцятирічного віку та має самостійний заробіток, власне майно або кошти. Цінність такого звільнення полягає у тому, що здійснивши визначений комплекс позитивної поведінки, неповнолітні засвідчать втрату суспільної небезпечності, крім того будуть досягатися прагматичні цілі сприяння правоохоронним органам у розкритті злочинів, відшкодуванні потерпілим заподіяних збитків тощо, а головне, – зменшиться кількість неповнолітніх, що потрапляють у місця позбавлення волі та пройдуть там «злочинно-професійне навчання» [9, с. 274]. Оскільки, при звільненні неповнолітніх від кримінальної відповідальності на підставах комплексної позитивної посткримінальної поведінки як наслідок особа неповнолітнього втрачає суспільну безпеку, то логічним буде взагалі відмовитися від застосування щодо неповнолітнього примусових заходів виховного характеру, передбачених у ч. 2 ст. 105 КК. Відтак ч. 2 і ч. 3 ст. 97 КК пропонується виключити із кримінального закону.

Деякі дослідники пропонують у якості типової форми позитивної посткримінальної поведінки неповнолітнього закріпити «добровільне повідомлення про вчинений злочин». Ця форма передбачає самовикриття винного у злочині, про вчинення якого ще не відомо правоохоронним органам. Самовикриття у вчиненому злочині є найскладнішою з емоціональної та вольової точок зору посткримінальною дією винного. Наразі дорослі злочинці рідко йдуть на добровільне повідомлення про вчинення ними певного злочину, тобто на самовикриття. З цих позицій включення «добровільного повідомлення про вчинений злочин» у склад підстав звільнення неповнолітнього значно

перевантажує змістовну складову позитивної посткримінальної поведінки неповнолітнього. Крім цього, включення вищевказаної підстави ставить неповнолітніх у нерівне становище у порівнянні із загальними видами звільнення від кримінальної відповідальності, де «добровільне повідомлення про вчинений злочин» не вказується. З урахуванням вищезазначеного передумовою звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності за ст. 97 КК буде вчинення вперше злочину невеликої або середньої тяжкості, а підставами для звільнення – здійснення неповнолітнім комплексу позитивних посткримінальних дій, а саме, повного визнання своєї вини, щирого каяття у вчиненому злочині та усунення заподіяної шкоди або відшкодування завданих збитків, які за своїм обсягом нейтралізують суспільну небезпечність особи неповнолітнього, що виявилась у вчиненому злочині.

Висновки. Підсумовуючи, звернемо увагу на особливу суспільно правову ситуацію, що склалася із злочинністю неповнолітніх, а саме: незадовільний стан структури і динаміки злочинності неповнолітніх, залежність неповнолітніх від виховання в сім'ї і закладах освіти, збільшення випадків вчинення ними злочинів у стані наркотичного і алкогольного сп'яніння, групою осіб за участю дорослих та організованою групою неповнолітніх, повторних злочинів, зменшення віку особи неповнолітнього правопорушника тощо. Разом це засвідчують особливу гостроту питання подальшого реформування кримінального законодавства у сфері ювенальної політики щодо неповнолітніх, як однієї з найбільш вразливих верств населення, приведення кримінального законодавства у відповідність до міжнародних стандартів та ефективної його реалізації на практиці. Враховуючи вищевикладене пропонуємо викласти ч. 1 ст. 97 КК у наступній редакції: «Звільняється від кримінальної відповідальності неповнолітня особа, яка вперше вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, якщо вона повністю визнала свою вину, щиро сердно покалася у вчиненому злочині та усунула заподіяну шкоду або добровільно відшкодувала завдані збитки».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кількість злочинів, вчинених неповнолітніми, за останні п'ять років в Україні зменшилася. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1775848-v-ukrayini-zmenshilasya-kilkist-zlochiviv-skoyenikh-nepovnolitnimi>
2. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05>
3. Слуцька Т. Злочини неповнолітніх: про що говорить статистика? *Судово-кримінальна газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/117843-zlochini-nepovnolitnikh-pro-scho-govorit-statistika>

4. Єремій Г.О., Хряпінський П.В. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності: моногр. Запоріжжя: КПУ, 2012. 178 с.
5. Скок О. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх за вчинення злочинів невеликої тяжкості. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 4 с. 92-96.
6. Хряпінський П.В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України: навч. посіб. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. 270 с.
7. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: моногр. К.: Атіка, 2004. 240 с.
8. Єремій Г.О. Підстави звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності за ст. 97 КК України. *Запорізькі правові читання: тези допов. щорічн. міжнар. наук.-практ. конф.* (Запоріжжя, 14-15 травня 2010 р.). За заг. ред. С.М. Тимченка і Т.О. Коломоєць. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Т. 1. С. 193-197.
9. Хряпінський П.В. Доступ до звільнення від кримінальної відповідальності у контексті судової реформи. *Доступ до правосуддя у контексті судової реформи: матер. загальнонац. юрид. форуму* (м. Сєвєродонецьк, 25 травня 2018 р.). К.: Ваіге, 2018. 312 с.